

MARIA RADOSAV*

Zsidó kultúra, művészet és könyvkiadás Szinérváralján: a szecessziós retorika sajátosságai a könyvkiadói nyelvezetben

A könyvírás, -nyomtatás és -kiadás az elengedhetetlenül szükséges tartalmi és nyomdatechnikai aspektusokon túl egy bizonyos – széles értelemben vett – kulturális kontextusból is szemlélhető. A könyvtörténet ugyanis leolvassa annak a korszaknak a történetét, amelyet tanulmányoz, leírja és bemutatja a kor társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális viszonyait is. A könyv – a nyomda és a társadalom viszonyában – teljes mértékben értelmez, modelleket, paradigmákat, domináns tematikát emel ki egy adott kor kultúrájából, rámutatva mindarra, amire a kor különös érzékenységgel reagál.

Nicolae Iorga megfogalmazásában a könyvtörténet, mint „lelkiállapotok és reprezentatív könyvek” leírása tükrözi azt a módot, ahogyan egy kor domináns témái és a könyvek egymásra hatnak, körvonalazva korszakokat, kultúrák egymásutánosságát.¹ Robert Darnton szerint a könyvtörténet a „kommunikáció nagy körforgásában” bemutatja a könyv által hordozott eszméket, ízlésvilágot, a korszak kulturális, intellektuális, esztétikai, gazdasági opcióit.²

Ahogyan egy, a Pretura Plășii Seini (Szinérváralja Járás Körjegyzősége) által 1931. szeptember 17-én kiadott irat igazolja, a szinérváraljai Wieder-család zsidó nyomdájának kezdetei egészen 1897-ig nyúlnak vissza. Az irat igazolja, hogy a nyomda az ipari

* Maria Radosav, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár, mariaar@bcucluj.ro A szöveget fordította Komoróczy Szonja Ráhel (MTA TK Kisebbségkutató Intézet)

¹ Cf. Iorga, Nicolae: *Faze sufletești și cărți...*, i. m., 1915.

² Darnton, Robert: *Marele masacru al pisicii...*, i. m., 2000. 112.

nyilvántartások tanúsága szerint az 1897. február 9-én kiadott, „Nr. 716/1897. iparendeléssel rendelkezik”, és ennek alapján 1931-ben iktatták a Camera de Comerț și Industrie (Kereskedelmi és Iparkamara) nyilvántartásaiba.³ Egy 1931. augusztus 21-i, „Cerere de inmatriculare” (Bejegyzési kérelem) címmel szereplő irat szerint Wieder Jakab szinerváraljai lakos – aki 1872. július 12-én született a máramarosi Felsőbányán (Baia Sprie) – kéri „a nyomdászattal, könyvkötészettel és betűöntéssel” foglalkozó, 1897. február 9-től tevékenykedő cége újbóli bejegyzését. A kérvény szerint cége nem jutott csődbe az utóbbi tíz évben, és a szinerváraljai nyomda a Bihar megyei Élesden (Aleșd) egy kirendeltséggel is bírt, amelyet Pollák Dávid vezetett.⁴

Wieder Jakab nyomdaipari vállalkozása beleillik a 19. század végi Szinerváralja szélesebb ipari és gazdasági tevékenységei közé. A magyarországi zsidóság által birtokolt ipari vállalkozások jegyzékében ebben az időszakban kiemelten szerepelt Holicser Lipót szinerváraljai szeszgyára is.⁵ A település gazdasági és ipari fejlődése annak volt köszönhető, hogy a zsidó közösség demográfiai és gazdasági státusa jelentős változáson ment keresztül a 18. századtól 1944-ig.

Az első zsidók a 18. század második felében telepedtek le itt. Foglalkozási struktúrájuk szerint ekkor főleg kereskedők és állattenyésztők voltak. 1761-ben egy bizonyos Moises Israelről az a bejegyzés került az adónyilvántartásba, hogy eleget tett az 1760. évi adókötelezettségeinek.⁶ A szinerváraljai Zelikovics Ábrahám 1762-ben „megegyezett Bujánháza (Boinești) lakóival, hogy kocsmáikat ő látja el szeszesitalokkal. Ki is fizette az ezzel kapcsolatos bérlői díjat – de mivel a leszállított áru ellenértékét nem kapta meg, igazságát a törvény előtt keresi.”⁷ 1768-ból egy másik italkereskedőről vannak adataink, akinek „a nevezett Vámos Ichok nem fizetett ki 35 forintot, a neki eladott bor és pálinka ellenértékét”.⁸ 1781-ben a szinerváraljai összeírásban 34, a türelmi adó megfizetésére kötelezett családfőt

³ Arhivele Naționale a jud. Satu Mare, fond Tribunalul Satu Mare, seria Firme, dos. Nr. 2522, f. 2.

⁴ Uo., f. 1.

⁵ Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története...*, i. m., 1922. 483.

⁶ Dörner, Anton E.: *Evreii din comitatul Satu Mare...*, i. m., 1998. vol. II. 115.

⁷ Uo., 121.

⁸ Uo., 173.

sorolnak fel.⁹ Zsidó lakosainak száma 120 év alatt meghatszorozódott, 1944-ben mintegy 200 zsidó család élt itt.¹⁰

Ez az a társadalmi-történelmi és demográfiai keret, amelyben a 20. század elején működő Wieder Nyomda tevékenységét elemezhetjük. 1904-ben nyomtatták az első könyvet, jiddis nyelven, a R. Jonatan Eibeschütz (1690–1764) prédikációinak jiddis fordítását tartalmazó *Jearot dvas* című művet.¹¹ A nyomda 1943-ig működött, az évek folyamán több mint 120 héber vagy jiddis kiadvány jelent meg itt, közöttük könyvek és olyan folyóiratok, mint *Ohel Jichak* (*Izsák sátra*) (1914),¹² *Bet vaad la-hakhamim* (*Bölcsek tanácsa*) (1922–1941), *Kvucei Efraim* (*Efrájim gyűjtése*) (1914–1932), *Apirjon* (*Baldachin*) (1925–1928) stb.¹³

A Szinerváralján nyomtatott folyóiratok közül kiemelkedik az *Apirjon*, amely 1925–1928 között jelent meg itt. Az *Apirjon* szerkesztősége Yonkers-ben (New York) székel, vezércikkeit Smuel Miller írta, aki egyben a folyóirat kiadója is volt.¹⁴ A folyóirat első két évfolyamát (1923–1925) Budapesten nyomtatták. Szinerváralján nyomtatott első száma a folyóirat megjelenésének 3. évfolyamából az első. Az *Apirjon* rabbinikus prédikációkat és kommentárokat közölt. Cikkei többek között vallásetikai, teológiai témákat taglalnak, a zsidó naptárral foglalkoznak.¹⁵

A Szinerváralján nyomtatott könyvek témájuk szerint nagyon változatosak: van közöttük *hidusim*-irodalom (újító kommentárok) a Talmudhoz, *seelot u-tesuvot* (responzum-irodalom), homiletikai írások, etika, hetiszakasz-magyarázatok, bibliakommentárok, jiddis nyelvű könyvek.¹⁶ A könyvek jelentős részét a héber nyomtatásban

⁹ Uo., 299.

¹⁰ Cohen, Jichak Jozsef: *Ha-defusz ha-ivri be-Transzilvania...*, i. m., 1958. 388.

¹¹ Eibeschütz, Jonatan: *Jearot dvas*. Seini, Wieder, 5665 (1904); cf. Adler, Elkan Nathan: *A Gazeteer of Hebrew Printing*. London, Grafton & Co., 1917., a kiadvány azonban tévesen azt állítja, hogy az első szinerváraljai nyomtatvány az 1900-ban megjelent *Talmud Jerusalmi* volt.

¹² A folyóirat 1903-ban kezdett megjelenni, a 12. évfolyam Szinerváralján jelent meg, a többi Szatmárnémetiben és Szilágysomlyón.

¹³ Cohen, Jichak Jozsef: *Ha-defusz ha-ivri...*, i. m., 1958. 388.

¹⁴ Cohen, Jichak Jozsef: *Mekorot ve-korot...*, i. m., 1982. 398.

¹⁵ „Szinerváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, 1925–1928, *passim*.

¹⁶ Uo., cf. „Szinerváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, *passim*.

hagyományosan a rabbinikus művekhez használatos Rasi-betűkkel nyomtatták.¹⁷ Hozzájárult a nyomda tekintélyének növeléséhez az is, hogy nyomdaipari szempontból nézve nagyon szép betűtípusokkal dolgoztak, kitűnő minőségű papírral.

A folyóiratok és könyvek mellett különböző alkalmi röpiratokat is nyomtattak Szinerváralján: rabbik halála alkalmából, nőknek írt alkalmi imádságokat, rabbiknak címzett felhívásokat vagy leveleket, azzal a céllal, hogy bizonyos konfliktusok etikai-teológiai megoldást nyerjenek, de röpiratokon jelentek meg a különböző *halakhikus* (vallásjogi) viták, imák stb. is.¹⁸

A Szinerváralján nyomtatott könyvek szerzői valamennyien a rabbinikus világból származtak, a zsidó diaszpóra több tájáról, Szinerváralja közvetlen közelétől kezdve Erdélyből, Románia két világháború közötti határai által körbefogott területeiről, a régi Regát, Besszarábia és Bukovina környékéről, sőt még távolabbi vidékekről is, Európából és máshonnan: Magyarországról, Lengyelországból, Galíciából, Hollandiából, Angliából, Amerikából, *Erec Jisraelből* (Szentföld, Izrael földje). A szerzők számára már csak azért is számított vonzónak Szinerváralja, mert Máramarosziget (Sighetu Marmáției) és Szatmárnémeti (Satu Mare) mellett ez volt a harmadik legnagyobb nyomda Erdélyben.

A Szinerváralján nyomtatott könyvek szerzőinek egyik fontos alcsoportját képezik azok a rabbik, akiknek a művei távolabbi vidékekről érkeztek a nyomdába, mint például R. Eleazar ben Ari Leib ben Pinhas Zelig Münz (1837-1921),¹⁹ illetve korábbi korok rabbijai, mint R. Becalel Kobrin (1640-1691), „a nagy *darsan* (hitszónok), híres rabbi és *gaon* (bölcse) stb., Izrael fénye, *morenu harav* (tanítónk, a rabbi) R. Becalel – emléke legyen áldott – a litvániai Slutskból (Sluck).”²⁰

A nyomda presztízsét tovább növelték a könyvek kiadását ajánló híres és tekintélyes rabbik által írott *haszkamák* (ajánlás). Ezek a szerzők és a kiadó számára elengedhetetlenek voltak, és a kiadói,

¹⁷ A héber könyvnyomtatás hagyományosan tipográfiaiilag is megkülönbözteti a különböző jellegű és szakrális státuszú szövegeket, és így pl. a bibliai és egyéb szent szövegeket kvadrát betűtípussal, a rabbinikus szövegeket pedig az eredetileg kurzív, ún. Rasi-betűtípussal szokás nyomtatni.

¹⁸ Uo., *passim*.

¹⁹ Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Szame de-khaja*. Seini, Wider, 1906.

²⁰ Becalel Kobrin: *Pelah ha-rimon*. Seini, Wider, 1932.

nyomtatási adatok részét képezik, hiszen a könyv tartalmának minőségét igazolták: azt, hogy annak tartalma megfelel a zsidó vallási követelményeknek. A szerzői és kiadói munka folyamatában a *haszksamák* több jelentős változáson mentek át. A könyvnyomtatás Robert Darnton szerint a társadalmi „kommunikációs csatorna” alkotóeleme, a könyv ezen keresztül a szerző > nyomdász > könyvkereskedő > olvasó utat járja be. Útja során olyan belső és külső kommunikációs csatornákon közlekedik, amelyeket „társadalmi–gazdasági konjunktúrák”, „intellektuális, valamint a nyilvánosság által meghatározott befolyások”, „törvények és politikai szabályozások” szerveznek és rendszereznek.²¹ Akárcsak a Szinerváralján nyomtatott könyvek szerzői, a *haszksamákat* író rabbik is különféle helyekről származtak, Szinerváralja közvetlen közelétől a földrajzilag távolabb eső területekig.

A könyvek szerkesztői fontos szerepet játszottak a megírt, majd kinyomtatott könyv alkotási folyamatában. A szerző és a szerkesztő között legtöbbször földrajzi és időbeli távolság volt: sok szerkesztő nem onnan származott, ahol a szerző élt, vagy ahol a nyomda működött; a szerző élhetett ugyanabban a korban, mint a szerkesztő, de gyakori volt az is, hogy a szerkesztő a szerző utáni generációkhoz tartozott. Mivel a kiadói terveket, a kiadó és a szerző közti viszonyt a közösség könyv iránti igényei, generációváltás, vagy akár családi kötelékek, de ideológiai–nevelési igények is befolyásolták, a szerkesztőnek lényeges szerepe volt a könyv tényleges megjelenésében. A könyv nyomtatási munkáján túl a szerző és a kiadó, valamint a zsidó diaszpóra elitje között vallási és eszmei kapcsolat, kulturális csere jött létre – annak ellenére, hogy sokszor nagy földrajzi távolságra voltak egymástól. A könyv és a nyomda kapcsolata a zsidó diaszpóra világán belüli nagyon eredményes kommunikációnak, együttműködésnek is jó példája.

A szinerváraljai könyvekben – ahogy a héber könyvnyomtatásban általában – a kolofonban a nyomdászok is megjelennek a könyv alkotói folyamatának részeseként. A hagyományos héber kolofon a nyomdászok által közölt információkat tartalmazza „magáról a nyomdászáról, segédeiről, a könyvnyomás megkezdésének és befejezésének időpontjáról. Tartalmazhat bocsánatkérést a nyomdahibákért, dicséretet

²¹ Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette*..., i. m., 1991. 112–113.

elmaradásuk esetén; a nyomda újabb termékét köszöntő dicsőítő írást, köszönetet Istennek a szent munkában nyújtott segítségért, valamint imát, amelyben Isten segítségét kéri további szent megbízatásainak teljesítésében, esetleg azt, hogy ő maga még tanúja lehessen a Templom újjáépítésének.”²² A kolofon bejegyzéseinek tartalma a nyomdai munka bonyolultságát és fontosságát emeli ki, de egyben a könyv és a nyomda történetét ismertető fontos dokumentációs forrás is lehet. Érdeemes megjegyezni, hogy a zsidó hagyományban a nyomdász munkájának szakmai és vallási szempontból is van értéke, mesterség és művészet közötti státuszát ugyanis szakrális jellege erősíti. A nyomdász munkája nem egyszerűen a könyvnyomtatás, hanem elsősorban az isteni eredetű szöveg iránti tisztelet megnyilvánulása, és egyben kifejezője a zsidóságra általában jellemző szemléletnek, mely szerint a könyv és a tudás elsődleges fontosságú értéknek számítanak. Mindez a nyomdásznak és segédeknek kiemelkedő helyet biztosít a zsidó társadalomban. A kolofon szövegeiben szereplő, a nyomdai munkát ismertető adatok fontosak akkor is, ha a nyomdászra, akkor is, ha a betűszedőkre vonatkoznak.

A könyvek szerzői gyakran kiemelik és elismerik az intellektuális tulajdonságokat, amelyekkel egy nyomdászmasternek rendelkeznie kell, hiszen meggyőződésük, hogy a nyomdai munka eredményességét csak kiemelkedő értelmi képességek és vallási ismeretek biztosíthatják. Az intellektuális kapcsolat, ami a szerző és a szerkesztő–kiadó közötti viszonyt jellemzi, a nyomdással zárul, akinek szerepe a szerzőével és a kiadóval hasonlatos megbecsülést biztosít. Magát Wiedier Jakabot, a szinerváraljai nyomda tulajdonosát és mesterét is általában dicsőítő jelzők sokaságával halmozzák el: olyan jelzőket rendelnek hozzá, melyek rendszerint a zsidó világ vallási és tudományos elitjéhez kapcsolódnak. Neve mellett gyakran szerepel, hogy *ha-rabani* (rabbinikus), *ha-nagid* (a gazdag), *morenu ha-rav* (tanítónk, a rabbi), *ha-rav ha-gaon* (a rabbi, a bölcs) – amelyek mind vallási ismereteinek elismeréséül, rabbinikus tudásának kiemeléseül, a közösségben, a vallásos értékek terjesztésében betöltött szerepének elismeréséül szolgálnak.²³ Egy

²² Posner, Raphael –Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book...* i. m., s. a.180.

²³ „Szinerváralja / Seini” a Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár héber könyvek cédulakatalógusa, *passim*.

1924-ben nyomtatott könyv befejező részében a következő olvasható:

Miután sikerült művemet befejeznem, barátomnak, Wieder Jakabnak ajánlom, aki nem egyszerűen talmid hakham (bölcshalász, tudós), hanem tudom, hogy megérti azt, amit írtam; éles szemmel követi a nyomtatást a hibák elkerülése érdekében, segédei pedig mind hozzáértő emberek.²⁴

Wieder Jakab nyomdászmestert betűszedők és inasok segítették, kiknek munkája ugyanebben a szakrális megbecsülésben részesült. A nyomdászat személyzete különböző helyekről származott, de mind a zsidó szellemi és vallási elit családjainak leszármazottjai voltak. Egy 1923-ban nyomtatott könyv kolofonjában a következőket írták:

Akik ezt a szent és hittel teli munkát elvégezték: morenu harav R. Eliezer Zaldon, a volovei (Ökörmező, Mizshirja) tanító és rabbi, R. József Zaldon fia; a fiatal Jisrael Hajim Müller, morenu harav R. Alexander Müller, a zsidói (Jibou) sakter és kóserügyi vizsgáló (sohet u-bodek) fia; az ifjú Jehuda Ari Wieder és testvére, Meir, morenu harav R. Jakov Wieder fiai, Sz. Varolból (Szinérváralja)...²⁵

Az akkori szokásoknak megfelelően a nyomdában elsősorban családtagok dolgoztak, de a családtagok mellett máshonnan is alkalmaztak munkaerőt. A nyomdászok szakmai hozzáértését vallási neveltetés, valamint a zsidó hit által szabályozott magatartás egészítette ki: „...akik alkalmazottai, szintén hittel teltek, tisztelik a szombatot, és már fiatalon a Tórát tanulmányozták.”²⁶

A szinérváraljai nyomda szolgáltatásait a tulajdonos szigorú ellenőrzése mellett a nyomtatott szöveg tisztasága, a nyomdászok szakértelme és művészi érzéke, gondosság és a részletek iránti figyelem jellemezte. A nyomdai munka eredményének örvendő

²⁴ Jungreis, Jesajahu ben Avraham: *Hazon Jesaj(ahu)*. Seini, Wider, 1924.

²⁵ Klein, Barukh Meir: *Imrei Barukh*. Seini, Wider, 1923.

²⁶ Uo.

szerzők a tulajdonoshoz intézett köszönő levelekben dicsérték azt. Ezeket a leveleket aztán nyomdai reklámként használták. Kiváló példa ebből a szempontból a dragomérfalvai (Dragomirești) rabbi, R. Mose Jisrael Feldman²⁷ levele:

Szeretném mindenkivel tudatni, hogy Wieder Jakab úr kiváló módon nyomtatta ki könyveimet a nyomdájában, mesterségét hittel telten és mindenki kívánságait híven teljesítve végzi. Valamennyi alkalmazottja istenfélő, szombattartó, és már fiatalon a Tórát tanulmányozták. Mesterségüket ők is hozzáértéssel gyakorolják. Azoknak, akik ki szeretnék nyomtatni könyveiket, ajánlom, hogy Wieder úrhoz forduljanak, akinek sokféle betűtípusa, betűöntő formái, nagy gépei vannak, nagy könyveket is ki tud nyomtatni, a Gemarát és Saszt, szifrei risomin-ot ('korai rabbik könyvei') stb. Dragomérfalva, 1926, Mose Jisrael Feldman.²⁸

A nagy könyvek, amelyeket itt említ, nemcsak szó szerint nagyméretűek, hanem vallási értékük is nagy: a Talmud könyvei és alapvető fontosságú rabbinikus tanítások.

A kiadói program történelmi és kulturális sajátosságaiból adódóan a szinerváraljai nyomdaipari központ olyan kiadói nyelvezetet használt működésének kezdete óta szerzői, nyomdai és szerkesztői szinten is, amely a rabbinikus hagyomány továbbvitele mellett a szecesszió hatása alatt állt. A szecesszió volt a kor uralkodó kulturális–művészeti mozgalma: a 19. század vége és a 20. század eleje Közép-Kelet-Európában az Art Nouveau egyik formájának elterjedését hozta. A szecessziót általában az akadémizmus és naturalizmus elutasítása, a szimbolizmus propagálása, a felfokozott érzékiség által felszabadított hangzatosság, a muzikalitás és a vizualitás kirobbanó, túlburjánzó dekorativitása jellemzi.²⁹

²⁷ A dragomérfalvai Mose Jisrael Feldman a két világháború Kelet-Európájának ismert rabbija volt, híres prédikátor és tanár; 50 tanulóval Dragomérfalván jesivát alapított. 1944-ben Auschwitzban halt meg. Cf. Cohen, Jichak Jozsef: *Hakhmei Transzilvania*, i. m., 1989. 181.

²⁸ Margolin, Jesajahu Jozsef: *Tiferet Maharasim*. Seini, Wieder, 1926.

²⁹ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 40 et sq.

A képzőművészetek képszerűsége sokrétű impulzusok hatása alatt alakul ki; „tudatalatti, ösztönös, fák képét idéző, körkörösén ágazó-indázó nyelvezetű, és néha már fantasztikus hangsúlyokat nyer a szimmetria teljes visszautasítása által, a gondosan kiépített anarchia mint esztétikai elv megjelenítésével.”³⁰ Ezt az új kulturális-művészeti paradigmát különféle módokon alkalmazzák. Először is dekoratív-alkotó formában, amikor már-már a barokk vágyakozással vagy élvezettel szemlélt élet oly túlsordulóan dinamikus burjánzása jelenik meg, ami a növény vagy állatvilág jellemzője. A növényvilág dús indázásának gömbölyű vonalai az életvonalban kristályosodnak ki, és törnek aztán az esztétikai lényeg felé, a növény és állatvilág immanens létét, dinamikus mozgását dicsőítve. A természet mozgásának dekorativitása a szecesszió eme formájában a társadalmi és vizuális környezetet (*visual environment*) szervező elvként szerepel.³¹

Másodikként a szenzitív irányzat említendő, ami 1900-tól jellemző, és a forrongó élet szenvedélyekkel teli átélésére buzdít. Egy olyan *ars vivendi*-ben gyökerező kulturális modell ez, amely a bécsi világ vagy általában a Habsburg Birodalom 1867–1914 közötti *Phäakentum* (a szórakozás és az illúziók) iránti vágyban nyilvánul meg.³² Ez az irányzat a romantika és posztromantika két, a jelzett korban megőrzött nyúlványát jellemzi. Az egyik a romantikának a Biedermeier-korra jellemző esztétikai és kulturális-egzisztenciális variánsának megszeliidítése, a másik az európai és német romanticizmus osztrákosítása. Ebben mint partikularitás jelenik meg a romantika eszményeinek Közép-Kelet-Európára jellemző szerényebb változata,³³ amely azután a nemzeti mozgalmakban (cseh, szlovák, román) gyűrűzik tovább. Ebben a kontextusban a nemzeti mozgalmakat a térség jellegzetes válaszának tekinthetjük a kor politikai, kulturális-esztétikai kihívásaira,³⁴ hiszen a világnak ez a része örökös történelem- és identitáskeresési lázban ég. Az irodalomban az identitás-keresés eme paradigmája a „hiányzó apa keresésének” mítoszában ismerhető fel.³⁵

³⁰ Constantin, Paul: *Arta 1900 în România*, i. m., 1972. 18.

³¹ Uo. 23.

³² Johnston, William M.: *Spiritul Vienei...*, i. m. 2000. 127.

³³ Nemoianu, Virgil: *Îmblinzirea romantismului*, i. m., 2004. 292.

³⁴ Uo. 290.

³⁵ Uo. 288.

A szeccesszió harmadik alkalmazása az organikus-szimbolikus irány, amelyben a díszítés strukturális szimbólummá válik,³⁶ az élet, a művészet, a hangulatok, a kommunikáció funkciójaként és céljaként jelentkezik. A szeccesszió esetében ez az *utile dulci* (hasznos és kellemes); s az *utile dulci* mozgalma életmodellként fogalmazódik meg.

A negyedik megjelenési forma az első három szintézise, maga a szeccessziós etika, amely az esztétizmust tartja eredőjének és identitása paradigmaticus megfogalmazójának. A szeccesszió mindenütt jelenlevő, mindent elárasztó dekorativitása sajátos viselkedésmódban nyilvánul meg: „A művészet iránti hatalmas étvágyban, vagy – más szavakkal – a politikai és társadalmi vonatkozások iránt közömbös etikai magatartásban, egyfajta gyógyhatásúnak vélt nihilizmusban oldódik fel.”³⁷ A szeccesszió kulturális programjának súlypontjaként kezelhető esztétizmus, amit a bécsi udvar etnikai-kulturális politikája is támogat, egyben a különböző kulturális identitásokat védelmező politika funkcióját is ellátja.³⁸ „Olyanfajta hazafiságot hoz létre, amely magába foglalja a kozmopolitizmust, a lojalitást, és olyan eklektizizmust is tartalmaz, amely – furcsa, paradox módon – éppen a »birodalom összetartását«³⁹ erősíti a kor egyéni és kollektív identitásai szintjén. „Az esztétika olyan haza, amelyben a ’környezet hangulata, a szépség, a gyönyörűség’ maga a szeccessziós nyelvezet azon fűszere, amely ’demokratikus hatásokat’ kelt a kultúra terjesztése során.”⁴⁰

Következésképpen a szeccessziónak nyilvánvaló társadalmi implikációi is vannak, és olyan kulturális modellt ír körül és hoz létre az irodalomtól a képzőművészetig terjedő változatos világban, amely a kiadói nyelvezetben is megnyilvánul.

A szeccesszió hatására többek között létrejött egy héber betűtípus is, és így a szeccesszió maga egyben nyomdászati modellé is vált, hiszen meghatározta a könyvkiadás esztétikai aspektusait. Raphael Frank lipcsei kántor és író, illetve a grafikus Otto Rühl alkották meg

³⁶ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau...*, i. m., 1977. 65.

³⁷ Johnston, William M.: *Spiritul Vienei...*, i. m., 2000. 127.

³⁸ Pollak, Michael: *Viena 1900. O identitate rănită*. I. m., 1998. 6–7.

³⁹ Uo., 142.

⁴⁰ Uo., 133.

1908-ban a H. Berthold betűöntődében a FrankRuehl betűtípust,⁴¹ amelynek később elkészült más (linotip, monotip, intertip) nyomdagépekre is alkalmazható változata – monotip variánsa *peninim* (gyöngyök) néven. Ez az új betűtípus hosszú időre biztosította a „szecesszió stílusának nyomdaipari jelenlétét” a héberbetűs nyomdászatban.⁴²

Ez a művészi-esztétikai újításokkal teli korszak, ez az ideológiai univerzum az, amely a Wieder Jakab által fenntartott színérváraljai nyomda kiadói nyelvezete hangvételének szecessziós háttérét alkotta. Ez a szecessziós esztétikára oly jellemző dekoratív és patetikus kiadói nyelvezet érhető tetten a Színérváralján kiadott héber könyvekben a szerzők vagy a szerkesztők által írott előszavakban, ajánlásokban, invokációkban, hirdetésekben, gyász- és más, a családi élettel kapcsolatos jelentésekben. A rabbinikus könyvkiadás korábban is létező formáit, sajátosságait a szecesszió mint a kor uralkodó kulturális-művészeti irányzata részben tovább erősítette, részben átformálta, de olyan belülről fakadó, vagy természetesen illeszkedő módon, hogy a kortárs világ sok más jelenségétől mereven elzárkózó olvasóközönség is elfogadta. A két nagyon különböző szellemi hatás kivételes módon egymást erősítette, kibontakoztatta.

A Színérváralján kiadott könyvek közül kiemelhetünk néhányat, amelyet példaértékűvé tesz a szerző, a kiadó-szerkesztő vagy a nyomdász szecessziós nyelvezete. A természetes környezet, a növény- vagy állatvilág jellegzetességeit felhasználó dekorativizmus elemeit követve könnyen található olyan szöveg, amely megfogalmazásaiban, a mű leírásában a fentebb leírt elemeket tartalmazó díszítőjelzőket használja. Az 1900-as évektől kezdve a művészi dekorativitást, az uralkodó szecessziós esztétika irányzatát követve ezek a szövegek olyan narratív szekvenciákká válnak, amelyek most már nem a vizualitás, hanem a szöveg-stilisztika szintjén jelenítik meg a „kónikus körök,”⁴³ az ellipszis, a hiperbola és a parabola vonalait.

⁴¹ Tamari, Ittai J.: Frank-Rühl-letter, In: Diner, Dan (ed.), *Enzyklopädie...*, i. m., 2012. 369-371.

⁴² Posner, Raphael –Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book*. s. a. 196.

⁴³ Huyghe, Rene: *Dialog cu vizibilul*, i. m., 1981. 180–181.

A könyvek szerzőit és kiadóit dicsérő, róluk egyenesen dicshimnuszokat zengő szövegek megfelelnek a dekorativitás követelményeinek. A szecessziós retorika tetten érhető a minősítésekben és díszítőjelzőkben, a máskor csak a természet jellemzésére használt szavakban (például „tisztá”), amelyek maximalista módon eltúlzott jellemzésekkel társulnak: „nagyhírű”, „csodás”, „nagyszerű”. A *Saarei hokhma (Bölcsesség kapui)* című, 1907-ben megjelent könyvben a következőket találjuk:

Mindezt a szerző unokája gyűjtötte, aki tiszta ember, és arra lett teremtve, hogy nagy és csodás dolgokat vigyen véghez, és ifjú sasként megújítsa nagyapjának, a bölcs rabbinak (ha-rav ha-gaon), írónak a könyveit: a bölcs rabbi, az okos, nagyhírű, tisztességben megöregedett és jámbor, éles eszű tanítónk, a rabbi (morenu harav) R. Avraham Münz.⁴⁴

Az állatvilág motívumait felhasználó ornamentika⁴⁵ és a túlzó jelzőhasználat a szecesszióra jellemző lázas, izgatott diskurzus jele, amelyben a parabola (sólyom) és a hiperbola (nagyhírű, tiszta) egyetlen, erre a stílusra jellemző mondatban fonódnak össze.

A körkörös hullámzó narratíván kívül a szecessziós dekorativitásra jellemző stílusjegyeket lelhetünk az ellipszist idéző retorikában is. Ez a körmozgást leképező típus a szöveg hullámzó vonulatában a szerény alázatot hivatott érzékeltetni, mintegy ellentétben a túlzó, maximalista dicsérőjelzők emelkedettségével. Mindez jól jellemzi a szecessziós stílus immanens dinamikáját. A *Szefer Sem Slo mo (Salamon neve)* című 1908-as könyvben a kiadó ezt írja:

⁴⁴ Münz, Eleazar Ben Ari Leib: *Saarei hokhma*. Seini, Wieder, 1907.

⁴⁵ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977.. 33.

Én hoztam Isten kegyelméből a nyomdába, én, a legjelentéktelenebb Slomo Benet, aki apjának vizet tölt kézmosásra, én, aki az ő kútjából meríti a vizet, hiszen az ő kútja az élet vizének kútja.⁴⁶

Ez az alázatos, tiszteletteljes hajbókolás, amely az élet vize és a bölcsességet adó kút metaforájával teljesedik ki, a szecesszió retorikájában elliptikus görbével írható le. Ez a „térdeplő formában”⁴⁷ művelt retorika, melyben a tartalom való önfeledten dekoratív felülemelkedés szecessziós stílusdinamikája összefonódik a metaforával, kiteljesíti a szerzői nyelvezetet.

A szecessziós nyelvezet másik témája a könyvek bevezetőjében említett személyiségek díszes, dicshimnuszokkal övezett leírása. A *Kneszet Jiszrael (Izrael gyülekezete)* című, 1925-ben nyomtatott könyvben R. Abraham Kurlandert így írják le:

Ő az az ember, aki mindig kitűnt bölcsességével, számtalan jó tanácsával, egész erejét szent közösségünk szolgálatába állítva, azon munkálkodva, hogy megerősítse azt. Ügyelt arra, hogy senki el ne veszítse Izrael örökségét. Ahogyan Ő Istent imádta, úgy szerette az embereket is. Mindig csak népe javát akarta. Békét hozott az emberek közé. Figyelt az emberek szükségleteire és igazságszerető volt, mindig igaz módon cselekedett, Istenbe vetett hittel, egész szívéből és lelkéből hívó ember volt.⁴⁸

Kurlander rabbi dicsérőjelzőkkel zsúfolt eszményi portréja a szecessziós etika legfontosabb erényei köré van felépítve: bölcsesség, nagyvonalúság, altruizmus, igazságszeretet, hit. Ugyanakkor – és ez a szecessziós stílust meghatározó strukturális dekorativizmus egyik jegye – megfigyelhető, ahogy a forma jegyei egymásra épülnek és összefonódnak a tartalommal. Nyilvánvaló, hogy itt a rabbi nagyvonalúsága és karitatív gesztusai, a közösség felé irányuló altruizmusa a legfontosabb – ami a meliorista etika

⁴⁶ Ganzfried, Slomo: *Szefer sem Slomo*. Seini, Wieder, 1908.

⁴⁷ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 244.

⁴⁸ Goldman, Jiszrael: *Kneszet Jiszrael*. Seini, Wieder, 1925.

hatását tükrözi. A forma (dekorativitás) és a szerkezet (tartalom), a tulajdonság és a magatartás összefonódása a szecessziós irányzat egyik elvét valósítja meg: a struktúra és a díszítés közötti összefüggést: „kapcsolat figyelhető meg az ornamentika és az építmény között. A struktúra és az ornamentika egymás értékét növelve, kölcsönösen erősítik egymást.”⁴⁹

Ez a kommunikációs és érzelmi kettősség egy másik, a rabbi portréjában nyilvánvalóan jelentkező dualitáshoz is kapcsolható: az emberszeretet és Isten szeretete egymással helyettesíthető érték. „Ahogyan ő Istent imádta, úgy szerette az embereket is”. A Biedermeier-korban megemlékezésként gyakorolt portréírás⁵⁰ a szecesszióban már a figyelem felkeltését, megragadását szolgáló zsúfolt díszítőelemekkel gazdagodik. A dekoráció zsúfoltsága a szecesszió által meghatározott *visual environment* része.

A szecessziós retorika másik összetevője az érzéki világ, amely a szinesztéziára, az érzéki benyomások egymásra épülésére és összefonódására épül. Ennek elemei is fellelhetők a Szinerváralján nyomtatott könyveknek a könyv tartalmára és üzenetére vonatkozó bevezető részében. Ezek a bevezető szövegek, a könyvet reklámozó, a könyv olvasóit befolyásolni hivatott (*ad lectorem*) írások a szimbolizmus eszközeit felhasználva metaforáktól terhes, érzékletes képzeletvilágot építenek. A fentebb említett, 1925-ben kiadott *Kneszet Jisrael* című könyv címlapján a következő szöveg szerepel:

Annak segítségével készült el, aki erőt ad Izraelnek. Minden lélek számára kellemes magyarázatokat tartalmaz az Avot traktátusról, kommentárral, szó szerinti olvasattal, értelmezéssel, homiletikai magyarázattal; a lépes mézének édességével vetélkedő tanítások és mondások hódítóan szép értelmezése, amit szenvedélyes és tüzes morális tanítással kötöttem össze, hogy visszavezesse a fiúkat a szülők kebelére és szívükben elvesse az örökké világító értékek magvát.⁵¹

⁴⁹ Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*, i. m., 1977. 65.

⁵⁰ Johnston, William M.: *Spiritul Vienei...*, i. m., 2000. 33.

⁵¹ Goldman, Jisrael: *Kneszet Jisrael*. Seini, Wieder, 1925.

A szimbolikus jelzők sokasága, amely visszavezethető az 1900-as évek előtti művészvilág ideológiai felfogásához, nem a tartalom tényszerű leírását tűzi ki célul, hanem egy „utóérzés” megfogalmazását; élvezetet találva a szépségben, a szín, az íz, a képszerűség összefonódásában, lásd: „lépes méz édessége”, „szép”, „csábító”, „lánglelkű”, „tüzes”, „világító”.

A szecessziós retorika bonyolultabb formájával találkozunk a könyvekben szereplő gyászbeszédek esetében, amelyek egyesítik a szenzitív szecessziós modellek és a portré-retorika vonásait. A szecessziós stilisztikai paradigmára való visszaautálás jegyei egyértelműen mutatkoznak ezek tartalmában. Az ugyancsak 1925-ben nyomtatott *Szipurei Tanakh (Bibliai mesék)* című könyvben egy bizonyos József gyászbeszédét olvashatjuk, aki fiatalon halt meg:

Titeket, minden titkok tudóit, kérlek, oldjátok meg annak titkát, aki élete közepén ment el, ő, az ártatlan, aki úgy halt meg, ahogyan csak az érdemteleneknek kellene elmenniük, aki úgy dőlt el, mint egy fiatal tölgy. Halála elrabolta fiatalsága friss leheletét. Szép volt és erős, mint a szarvasbika; szívünk összetört, szomorúság és gyász árasztotta el Ábrahám egész házáat. Sőhajunk mély, hiszen igaz embert vesztett a Föld. Nagylelkű adakozó volt, aki szerette népét és annak bölcseit, házába fogadott minden eltévelyedetett, és gyerekeiként gondozta őket. Fájdalomtól ordít halála miatt minden szegény nyomorult. Generációjából kevesen hasonlíthatóak össze vele. Szerette a Teremtő és mindenki, akit melegített lelkének fénye. Mennyekben lakó Isten, fogadd kegyesen könnyeinket és fájdalomkiáltásunkat.⁵²

Ezen a magasztos, emelkedett hangú gyászbeszéden, amelyben csak úgy hömpölyögnek az érzékletes formák, nyilvánvalóan felismerhetőek a szecessziós nyelvezet sajátosságai. Retorikája leíró, képzeletgazdag, és érzéki részében az első szint allegorikus: a halott úgy „dőlt el, mint egy fiatal tölgy”, elveszítve „fiatalsága friss leheletét”; „szép volt és erős, mint egy szarvasbika”. Az oroszlán, a sas és a párduc mellett a szarvas is bibliai állat, a zsinagógák falait

⁵² Hirsch, Barukh: *Szipurei Tanakh*. Seini, Wieder, 1925.

gyakran díszítő motívum, és mint ilyen jelenik meg Oskar Kokoschka (1886-1980), a szecesszió és az expresszionizmus⁵³ határán elhelyezkedő festő jellegzetesen „irodalmi-vizuális fantáziától áthatott”⁵⁴ műveiben is.

Mindezt áthatja és rögzíti a népművészetből átemelt formalizmus – ami a szecesszió másik meghatározó jegye. A bemutatott gyásziratban a népi szentimentalizmusból eredő, a közösségi gyászt megjelenítő panaszok sorát lehet felfedezni; ezek a szecessziós típusú életérzés felfokozottságát közvetítik: „mély sóhaj”, „szomorúság és gyász”, „fájdalomtól ordító szegény nyomorult”, „könnyeink és fájdalomkiáltásaink”. Ez a színpadiasság vezet az impresszionista ihletésű retorikához, ellentétet képezve a túlzottan dicsőítő, himnikus, mindent elnyomó súlyú, a szecesszióra jellemző sajátos portré-írással: „Szép volt és erős”, „igaz ember”, „szerette népét” stb. Idealisztikus, képzeletgazdag, érzéki eszményítés, amely az etikaival összefonódva a szecessziós retorika maximalista követelményeit jeleníti meg.

Maga a könyv mint téma a szecessziós retorika egyik legjelentősebb motívuma. Megközelítésmódja az egyik legbonyolultabb, de mégis egyensúlyban van benne a dekorativitás, az allegorikus és az érzéki áttételezés. A kiadói nyelvezet a könyvet a bölcsesség, az igazság, a szeretet, a fény, az ékszer allegóriájával írja le:

Szeretetteljes könyv ez, gondúzó, szerénységre intő, jósággal telt, de mondanivalója igaz, akárcsak a Szináj-hegyen kapott parancsolat. Szavai tömörek és igazak, villámfényként ragyognak, és értékesebbek, mint az igazgyöngyök; tanulságokban bővelkednek és istenfélelemmel teljeseek. Boldog az a nép, mely ezt birtokolhatja!⁵⁵

A könyv, mint fény és ékszer Gustav Klimt első alkotási periódusának monumentális, allegorikus alkotásait idézi fel⁵⁶ – a

⁵³ Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle...*, i. m., 1998. XII.

⁵⁴ Uo., 304.

⁵⁵ Is Jehudi: *Igeret Cafon*. Seini, Wieder, 1931.

⁵⁶ Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle...*, i. m., 1998. 213–214.

bécsi egyetemen található dekoratív, *A fény győzelme a sötétség fölött* című képeire gondolhatunk. Ez utóbbi asszociáció természetesen mással is helyettesíthető, a lényeg azonban az, hogy az uralkodó eszmék egymásra hatása, összefonódása meghatározta a szellemi, kulturális élet legkülönbözőbb területein tevékenykedők alkotásait. A könyv tematikájának egy másik megközelítése az édeni, hedonikus módozat, ami a szecessziós retorika ugyanazon paradigmáit jeleníti meg. Az 1941-ben megjelent *Divrei Jehezkiel (Jehezkiel szavai)* című könyv tartalmát így mutatják be: „az aranyból és igazgyöngyöknél értékesebb, istenfélelemmel teli, fénylő és világító, a méznél édesebb, tiszta tej és méz.”⁵⁷

A könyvnyomtatás és művészet önkéntelenül követi a Közép-Kelet-Európát befolyásoló nagy szellemi áramlatok stilisztikai és kulturális összefonódásának és egymásutániségének jegyeit. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy a 20. század első évtizedeiben nyomtatott könyvekben megjelenített szecessziós retorika olyan benyomásoktól és érzékenységektől telített, amelyek elkerülhetetlenül áthatották a zsidóság eszmevilágát is.

Fordította: Meister Róbert és Komoróczy Szonja Ráhel

A tanulmányban feldolgozott művek

Becalel Kobrin: *Pelah ha-rimon*. Seini, Wieder, 1932.

Eibeschütz, Jonatan: *Jearot dvas*. Seini, Wieder, 5665 (1904);

Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Szame de-khaja*. Seini, Wieder, 1906.

Münz, Eleazar ben Ari Leib: *Saarei hokhma*. Seini, Wieder, 1907.

Ganzfried, Slomo: *Szefer sem Slomo*. Seini, Wieder, 1908.

Goldman, Jisrael: *Kneszet Jisrael*. Seini, Wieder, 1925.

Halberstam, Jehezkiel Sraga: *Divrei Jehezkiel*. Seini, Wieder, 1941.

Hirsch, Barukh: *Szipurei Tanakh*. Seini, Wieder, 1925.

Is Jehudi: *Igeret Cafon*. Seini, Wieder, 1931.

⁵⁷ Halberstam, Jehezkiel Sraga: *Divrei Jehezkiel*. Seini, Wieder, 1941.

Jungreis, Jesajahu ben Avraham: *Hazon Jesaj(ahu)*. Seini, Wider, 1924.

Klein, Barukh Meir: *Imrei Barukh*. Seini, Wider, 1923.

Margolin, Jesajahu Jozsef: *Tiferet Maharasim*. Seini, Wieder, 1926.

Irodalomjegyzék

Adler, Elkan Nathan: *A Gazeteer of Hebrew Printing*. London, Grafton & Co., 1917.

Cohen, Jichak Jozsef: Ha-defusz ha-ivri be-Transzilvania: Seini, *Kiryat Sefer*, vol. 33. (1958), 386–403.

Cohen, Jichak Jozsef: *Hakhmei Transzilvania*. Jerusalem, Makhon Jerusalajim, 1989.

Cohen, Jichak Jozsef: *Mekorot ve-korot*. Jerusalem, Rubin Mass, 1982.

Constantin, Paul: *Arta 1900 în România*. București, Meridiane, 1972.

Darnton, Robert: *The Kiss of Lamourette. Reflection in Cultural History*. New York –London, W. W. Norton, 1991.

Darnton, Robert: *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*. Iași, Ed. Polirom, 2000.

Dörner, Anton E.: *Evreii din comitatul Satu Mare în secolul XVIII, 1761-1781*, vol. II. Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1998.

Huyghe, Rene: *Dialog cu vizibilul*. București, Meridiane, 1981.

Iorga, Nicolae: Faze sufletești și cărți reprezentative la români, cu specială privire la legăturile Alixândriei cu Mihaiu Viteazu, In: *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom XXXVII. București, Socec, 1915.

Johnston, William M.: *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială. 1848 – 1938*. Iași, Polirom, 2000.

Nemoianu, Virgil: *Îmblinzirea romantismului*. București, Curtea Veche, 2004.

- Pollak, Michael: *Viena 1900. O identitate rănită*. Iași, Polirom, 1998.
- Posner, Raphael – Ta-Shema, Israel: *The Hebrew Book. A Historical Survey*. New York–Paris, Leon Amiel Publisher – Jerusalem, Keter Publishing House, s. a.
- Schorske, Carl E.: *Viena, fin de siècle. Politică și cultură*. Iași, Polirom, 1998.
- Tamari, Ittai J.: Frank-Rühl-letter, In: Dan Diner (ed.), *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, vol. 2. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 2012. 369–371.
- Tschudi-Madsen, Stephan: *Art Nouveau*. București, Meridiane, 1977.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*. Budapest, Fővárosi Nyomda Rt., 1922.